

تأثیر تزیینات نما بر ایجاد محرمیت بصری در حیاط‌های اندرونی و بیرونی خانه‌های قاجار تبریز*

مأده پاشائی اصل^{۱*} - عارف منادی^۲ - آرزینا بلالی اسکویی^۳ - یحیی جمالی^۴

۱. کارشناسی ارشد معماری اسلامی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
۲. استادیار گروه شهرسازی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه سوره، تهران، ایران.
۳. استاد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.
۴. دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹ تاریخ اصلاحات: ۱۴۰۳/۰۷/۱۴ تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۰۸/۲۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

چکیده

محرمیت یکی از اساسی‌ترین ویژگی‌های معماری اسلامی است. حفظ محرمیت در خانه‌های سنتی از مفاهیم ضروری محسوب شده و جزو عملکرد اصلی خانه‌های سنتی بوده است. یکی از اقدامات مهم برای حفظ و ایجاد حریم در خانه محرمیت برای ساکنان، تفکیک حیاط‌ها به صورت اندرونی و بیرونی است. دین اسلام به رعایت محرمیت و حریم در خانه انسان تاکید دارد و آن را شرط لازم برای دستیابی به امنیت و آرامش می‌داند. برای رعایت قوانین الهی و تامین امنیت زنان از نظر محرمیت و حجاب، ساختمان‌ها به گونه‌ای طراحی می‌شدند که داخل خانه قابل دیدن نباشد و زن در داخل خانه، از امنیت و آرامش برخوردار باشد به نحوی که وجود حریم و محرمیت بین محرم و نامحرم با طراحی ویژه معماری به طور کاملاً واضح و قابل لمس باشد. هدف از انجام این پژوهش که به روش تاریخی انجام گرفته است، بررسی نسبت محرمیت و تزیینات در نمای حیاط‌های اندرونی و بیرونی خانه‌های قاجاری تبریز است. سوالات پژوهش نیز عبارتند از: تزیینات به کار رفته در نمای حیاط اندرونی و بیرونی خانه‌ها چه نسبتی باهم داشته و چه تاثیری بر ایجاد محرمیت دارند؟ مطابق یافته‌های پژوهش معمولاً تزیینات حیاط اندرونی و بیرونی متفاوت از یکدیگر هستند، به گونه‌ای که تزیینات به کار رفته در نمای حیاط بیرونی با ایجاد شکستگی‌ها و سایه‌ها، افزایش تراکم اجزای مشبک پنجره، افزایش ارتفاع پیشانی ایوان، تزیینات برجسته‌ی به کار رفته و غیره منجر به کاهش تداوم بصری، کاهش شفافیت و افزایش محرمیت شده در حالی که در حیاط اندرونی شکستگی در نماها کم، عدم وجود تراکم در اجزای مشبک پنجره‌ها و تزیینات به صورت ساده می‌باشند. دلیل این تفاوت، رفت‌وآمد افراد غریبه و غیرمحارم به حیاط بیرونی برخلاف حیاط اندرونی است.

واژگان کلیدی: تزیینات، محرمیت بصری، خانه‌های قاجار تبریز، حیاط اندرونی، حیاط بیرونی.

* این مقاله برگرفته از پروژه کلاسی درس «فرم و هندسه در طراحی مدولار» با راهنمایی نویسندگان سوم و چهارم در سال ۱۴۰۰ در دانشگاه هنر اسلامی تبریز انجام گرفته است.

** E-mail: md1997pashaei@gmail.com

۱. مقدمه

بر اساس نگرش ایرانیان از دوران باستان به خانه و خانواده، تا حدی معماری به سمت درون‌گرایی گرایش پیدا کرده است. در حقیقت در طراحی فضاهای مختلف، به ویژه فضاهای مسکونی، اهمیت دادن به اعتقادات و باورهای دینی ایرانیان از جمله موارد مهم تلقی شده است. یکی از ویژگی‌های شاخص، احترام گذاشتن به حریم خصوصی و حرمت قائل شدن برای آن است که در راستای حفظ زندگی خصوصی و ارزش‌گذاری بر آن مطرح می‌شود (Momeni et al. 2019).

از دیدگاه اسلام، خانه مکانی است که در آن حقوق الهی انسان (اعم از مادی و معنوی) قابل تحقق است و فضایی است که با شئون انسانی (مانند کرامت، کمال و قرب الهی)، زمینه‌ای برای نزول معانی الهی و ایجاد آرامش و توازن بین انسان و طبیعت فراهم می‌آورد (Heidari et al. 2019). خانه محلی برای حفظ حریم خصوصی بصری است (Mortaza 2005). بنا به تفکر اسلامی، یکی از اصول کلیدی برای تحقق آرامش و رفاه، رعایت حریم خصوصی در داخل بنا است؛ در واقع، حوزه خصوصی که جنبه‌های اصلی زندگی انسان، به خصوص در حیاط مرکزی خانه را شامل می‌شود؛ نسبت به فضاهای عمومی، ارجحیت داشته که این موضوع با عنوان اصل محرمیت شناخته می‌شود (Heidari et al. 2019). برای رعایت قانون الهی و تأمین امنیت زنان از نظر محرمیت و حجاب، بنا به گونه‌ای ساخته می‌شد که هیچ غریبه‌ای نمی‌توانست تا عمق و قلب خانه را ببیند. به گونه‌ای که مفهوم محرمیت و حریم بین محرم و نامحرم با طراحی ویژه معماری کاملاً ملموس و زن در اندرونی خانه از امنیت خاطر برخوردار بود (Aliabadi 2001).

تزیینات معماری، جزء جدایی‌ناپذیر معماری اسلامی بوده و جوهر زیبایی بصری می‌باشد که می‌تواند کوچک‌ترین اعضای معماری در ساده‌ترین اشکال تا کلی‌ترین و مهم‌ترین بخش‌های معماری، با مصالح و اشکال هندسی مختلف همراه با روش‌های گوناگون را شامل شود. تزیینات معماری به شکل‌های مختلف، خود را در نما، ورودی‌ها و در فضاهای داخلی و سایر اجزا و عناصر معماری بیان می‌کند و به مراتب به نسبت سایر اجزای معماری، می‌توان نشانه‌های تاریخی، هویت اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی را از آن دریافت کرد (Kiyani 2014). هنر تزیینات در این نوع معماری، صرفاً ظاهری و آرایشی نیست، بلکه هنری اصیل است که از اعتقادات عمیق خالقان آن سرچشمه می‌گیرد. درحقیقت، تزیینات در معماری اسلامی به عنوان یک مقوله بنیادی و حرفه‌ای محسوب می‌شود نه صرفاً تزیین سطحی (Edrisi Khosroshahi 2008).

این پژوهش با توجه به اهمیت رعایت مسئله محرمیت که در تأمین آسایش و آرامش ساکنین خانه موثر است، به دنبال فهم ارتباط بین دو مقوله محرمیت و تزیینات نمای

دو حیاط اندرونی و بیرونی خانه‌های قاجاری تبریز، در پی پاسخ به سؤالات زیر است:

- تزیینات به کار رفته در نمای حیاط اندرونی و بیرونی خانه‌ها چه نسبتی با هم دارند و تاثیر آن‌ها بر محرمیت به چه شکل است؟

۱-۱- روش پژوهش

پژوهش حاضر در راستای دستیابی به ارتباط بین محرمیت و تزیینات، به روش توصیفی از نظر ماهیت کیفی و از نظر هدف کاربردی است. همچنین از رویکرد تاریخی برای میدان‌پژوهی استفاده شده است. روند انجام تحقیق به ترتیب زیر می‌باشد:

در بخش ادبیات تحقیق به تعریف محرمیت و انواع آن، معرفی و دسته‌بندی انواع حیاط‌های خانه و شناخت تزیینات رایج در معماری قاجار پرداخته شده است. در مرحله بعدی تزیینات نمای بنا در حیاط اندرونی و بیرونی از طریق مشاهدات میدانی برداشت شده و در نهایت با توجه به متغیرهای بخش ادبیات تحقیق، نحوه تاثیرگذاری تزیینات بر شاخصه‌های محرمیت مورد تحلیل قرار گرفته است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

با توجه به موضوع پژوهش، پیشینه آن در دو بخش محرمیت و تزیینات قابل بررسی است.

مومنی و همکاران (۱۳۹۴) در راستای بررسی تزیینات خانه‌های قاجاری شهر قم، تزیینات را به چهار دسته تزیینات آجری، سنگی، گچ‌کاری و کاشی‌کاری تقسیم‌بندی کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که عمده تزیینات به کار رفته شامل آجرکاری‌های اصیل دوره قاجار، ستون‌ها و ازاره‌های سنگی یکپارچه منقوش در قسمت ورودی و خارج بنا می‌باشد. در مورد نقوش نیز به وجود تصاویر گل و گلدان، انسان، فرشته و برگ‌های کنگر و گیاهان به صورت واقعی و طبیعت‌گرایانه دست یافته‌اند. مومنی و همکاران (۱۳۹۵) در راستای مطالعه تطبیقی ویژگی‌های تزیینات آجرکاری در خانه‌های آخوند ابوی خرم‌آباد و سوزنگر دزفول به این نتیجه رسیده‌اند که تزیینات آجرکاری خانه آخوند ابو به صورت ساده، کم‌رنگ و از خوون چینی به صورت اندک استفاده شده است. همچنین جداره‌های حیاط دارای قطاربندی فراوان می‌باشد. در حالی که خوون چینی‌های به کار رفته در خانه سوزنگر بسیار متنوع و نفیس هستند. فرح‌بخش و همکاران (۱۳۹۶) در پژوهشی تحت عنوان «گونه‌شناسی خانه‌های تاریخی بافت قدیم شهر مشهد، از اوایل قاجار تا اواخر پهلوی اول» با دسته‌بندی خانه‌های تاریخی بر اساس ویژگی شکل و فرم عناصر و همچنین بافت، تزیینات نماها و فضاهای داخلی به این نتیجه رسیده است که در تزیینات نمای اصلی خانه‌های دوره دوم قاجار از فرم سنتوری بر

و طراحی اتاق‌ها با رعایت حدود محرمیت رسیده‌اند. علی‌الحسابی و قربانی (۱۳۹۳)، در بررسی ویژگی‌های فضای ورودی که نقش مفصل و حریم بصری در فضاهای عمومی مجاور را دارد، در بندر لافت به عنوان بازشناسی اصل محرمیت در شکل‌گیری محله‌ها، خانه‌ها و فضاهای مرتبط پرداخته است؛ نتایج نشان می‌دهد که اجزای فضای ورودی با هدف تامین حریم و کنترل دید، متناسب با نوع عمومیت معبر ساخته شده‌اند. با وجود این که پژوهش‌های متعددی در هر یک از این دو حوزه به‌انجام رسیده است، اما در راستای پیوند بین این مفهوم، پژوهشی صورت‌نگرفته و این امر، هدف پژوهش حاضر است.

۲. مبانی نظری

محرمیت از ریشه کلمه حرم به معنای پیرامون، مرز و قلمرویی است که دفاع و حمایت از آن واجب است. در فرهنگ فارسی دکتر محمد معین، واژه محرمیت معادل «محرم بودن» تفسیر شده است و واژه «محرم» معنای مختلفی دارد که شامل این موارد است: ۱- ناشایست، حرام؛ ۲- خویشاوندی نزدیک که نکاح او جایز نباشد؛ ۳- زن، زوجه؛ ۴- خویش، خویشاوند؛ ۵- آشنا؛ ۶- واقف یا کارشناس در کارها؛ ۷- مقرب، ندیم (Seyfiyan and Mahmoodi 2007). این واژه از دیدگاه نظریه‌پردازان و صاحب‌نظران چندین معنا دارد که نشانگر اهمیت آن در جنبه‌های مختلف زندگی انسان به خصوص در محل سکونت و روابط انسانی است. حضرت امام صادق (ع) فرمودند: خداوند هیچ چیز حلال و حرامی نیافرید مگر آن‌که برای آن حد و مرز تعیین کرد؛ مثلاً حدود خانه من. آن‌چه که از راه و خیابان است برای همان است و آن‌چه از خانه است، مخصوص همان خانه است (Kulaini 1986).

با توجه به آیات قرآن و روایات موجود پیرامون نهی تجسس در امور دیگران، معماری به‌نحوی باید ایفای نقش کند که تا حد امکان مانع تجسس و از بین رفتن حریم اعضای خانه شود (Gharebaghloo and Jamali 2022).

محرمیت بصری: حس بینایی نقش محوری در ارتباط انسان با فضای معماری ایفا می‌کند (Noghrekar 2014).

محدود کردن دید دیگران به شخص را محرمیت بصری گویند. یکی از مشخصات ذاتی رفتار هر انسان اجتناب از شرایطی است که دیگران بتوانند او را مشاهده کنند بدون این که بفهمد. علی‌رغم این موضوع، بسیاری از معماران تلاش کردند مرز میان داخل و خارج فضا را از بین برده و با حذف دیوارها و مرزهای محصورکننده به جدایی و تمایز بین درون و بیرون پایان دهند (Gruter 2011). کیفیت ادراکی، باعث حفظ حریم و محصوریت فضا شده و منجر به ایجاد پیوستگی بصری با سایر فضاها می‌شود (Dorri and Talischi 2017).

این مسئله باید در معماری، هم در بخش‌های پذیرایی و هم در بخش خصوصی منزل نیز مهم شمرده شود

روی بازشوها استفاده شده است. صراف‌زاده و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «طیف‌بندی و ریشه‌های عملکردی الگوهای هندسی در آرایه‌های تزیینی خانه‌های قاجار دزفول به روش ویکور» با مستندسازی الگوهای هندسی در تزیینات خانه‌های دزفول به تحلیل تزیین این خانه‌ها پرداخته و از نتایج آن به معیارهایی مانند نوع تزیین، نسبت تزیین به جدار، تناسب، چینش آجر در پلان، نمای جانبی و نمای روبه‌رو دست‌یافته است. عطاریان و همکاران (۱۳۹۶) براساس بررسی‌های انجام‌شده، تزیینات عمارت صمیمی شهرستان رامهرمز، از شیوه‌های آجرکاری گل‌اندازی و انواع رگ‌چین با الگوهای «فخر و مدین»، راسته، هره، دندان موشی، گل پنجره و حصیری است که به‌صورت بارز در جداره‌های بنا قابل مشاهده است.

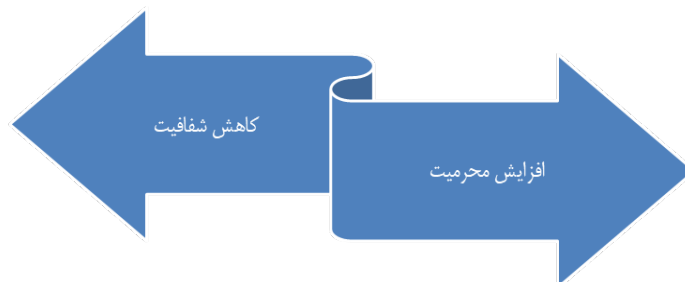
مومنی و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «محرمیت در معماری خانه‌های دزفول» در راستای بررسی عوامل و عناصر موثر در شکل‌گیری محرمیت در خانه‌های قاجار به این نتیجه رسیده است که خانه‌های سنتی دزفول دارای دو بخش اندرونی و بیرونی بوده و عوامل ایجاد محرمیت را نحوه تقسیم‌بندی فضاهای عمومی و خصوصی خانه، استفاده از ایوان سرپوشیده، راهروهای میانی و واسط میان فضاها، فضای پیش‌ورودی اتاق‌ها، پنجره‌های کنترل‌شده و آستانه کوتاه "در" ذکر کرده‌اند. داروگری (۱۳۹۹) در مقاله «مفهوم حیاط در ساماندهی فضاهای خانه‌های قاجاری تهران» با بررسی نحوه ارتباط فضاهای مختلف با حیاط، ایجاد خلوتگاه، اندرونی و بیرونی، شکل‌گیری فضاهای خصوصی و نیمه‌خصوصی و محرمیت در خانه‌های سنتی تهران، به این نتیجه رسیده است که از حیاط مرکزی به عنوان اندرونی، حیاط‌های کوچک (نارنجستانی) برای نورگیری و حیاط بیرونی برای مردان در نظر گرفته شده بود. در تمام این حیاط‌ها یک عنصر مشترک می‌باشد و تفاوت آن‌ها در نحوه ارتباط و تنوع‌های کارکردی و فرمی می‌باشد که این امر موجب زیبایی و تنوع خانه‌های ایرانی شده است. مومنی و ناصری (۱۳۹۴) در راستای مطالعه ابزارها و روش‌های ایجاد محرمیت در خانه‌ی زینت‌الملک شیراز براساس آیات و روایات اسلامی، اصل محرمیت در کالبد بنا را به دو شکل دیداری و شنیداری تقسیم کرده و به چهار ابزار درون‌گرایی، تناسب، سلسله‌مراتب و مکان‌یابی طبق آیات قرآنی و احادیث پیامبران و معصومین رسیده‌اند. هاشمی زرج‌آباد و همکاران (۱۳۹۳) در مقاله «درون‌گرایی و بازتاب اصل محرمیت در معماری ایرانی- اسلامی» در راستای بازشناسی و بازنمایی دو اصل درون‌گرایی و محرمیت در عناصر کالبدی- فضایی خانه‌های تاریخی بیرجند به الگوهایی مانند رعایت اصل سلسله‌مراتب حرکتی، تفکیک جنسیتی، نحوه ورود به داخل خانه با نصب کوبه‌های زنانه و مردانه، ایجاد فضاهای هشتی و راهرو برای جلوگیری از دسترسی مستقیم به اندرونی، ساخت میانسرا به عنوان حریمی امن و آرام

بصری و ساماندهی چشم‌انداز است که هر یک از آنها در تزیینات به کار رفته در نماها تاثیر به‌سزایی در جهت تأمین دید یا محدود کردن آن دارد. شفافیت به دنبال ایجاد تداوم بصری در کالبد خانه می‌باشد. «تداوم در معماری به معنی ظهور عناصر به صورت پیوسته است» (Estremadoyro 2003). در اصل تداوم، چشم انسان تمایل دارد خطوط و مرزهای بصری داخل ساختار را دنبال کند؛ البته تا زمانی که نقش مایه‌ها دچار تغییر جهت یا مانع نشوند (Gholami Roostam, Bemanian, and Ansar 2015). تداوم دارای دو جنبه است: ۱- افزایش وسعت زاویه دید در بعد افق ۲- افزایش ارتباطات فضایی به صورت بصری در بعد عمودی (Moomeni 2018). تداوم در بعد افق از طریق تداوم فضایی، ایجاد طاقچه‌ها، ایوان‌ها و ایوانچه‌ها و خالی کردن جداره‌ها حاصل می‌شود. در بعد عمود، با بهره‌گیری از گنبد و تزیینات آن، ایجاد بازشوها بر روی گنبد، بلندتر کردن فضاها و ساخت ایوان‌های داخلی صورت می‌گیرد. در فضای معماری، ایجاد سایه روشن در فضاها و بر روی نما، حرکت و تداوم بصری به سمت حیاط و طبیعت بیرون، سلسله‌مراتب فضایی و توالی و ایجاد پیوند بین بیرون و درون از طریق پنجره‌ها، بازشوها، ایوان، ارسی‌ها و ورود نور به فضا، از دیگر شاخص‌های تداوم بصری در جهت ایجاد شفافیت محسوب می‌شوند (Moomeni 2018).

(Gharebagloo and Jamali 2022). طبق نظریه ال‌کودمانی^۱، اسلام اولویت خاصی برای محرمیت بصری سکونتگاه‌ها به جهت ضرورت حفظ پاکی و منزهی زندگی قائل می‌شود (Al-Kodmany 2000). خانه‌ها به جهت افزایش محرمیت بصری دارای ساختار چندحیاطی بوده که این تقسیم‌بندی تعداد حیاط‌ها به دو یا بیش‌تر، به منظور جداسازی بخش مردان از زنان می‌باشد (Alizadeh et al. 2014).

- شفافیت و محرمیت: شفافیت و تداوم در مقابل فضای بسته و تمام‌شده قرار دارد و حرکت و پویایی، تداوم بصری و گشایش فضایی از مولفه‌های شفافیت محسوب می‌شوند (Diba 1999). همچنین ریشه شفافیت به مفاهیمی چون ارتباط درون و بیرون، تداوم بصری و یکپارچگی و سبکی و سرانجام به نورانیت مرتبط است (Mirmiran 1998). زیگفرد گیدئون^۲ شفافیت را کیفیتی بنیادی از محصولی هنرمندانه بیان کرده که می‌تواند به اصل و منشأ هنری و معمارانه خود بازگردد (Gidion 1962). تعریف دیگر از واژه شفافیت، کشش و جذب‌ای در شکل‌گیری توالی فضاها در داخل و خارج بنا است (Forty 2000). اصل شفافیت از اصول مهم هستی بوده و معنای آن، حرکت مداوم و تکامل مستمر هستی از کیفیت مادی به کیفیت روحی است (Mirmiran 1998). از دو مولفه اصلی شفافیت که در پیوند بین محرمیت و تزیینات موثر می‌باشد، ماده‌زدایی و سبکی، و تداوم

شکل ۱: نحوه تاثیر شفافیت بر محرمیت

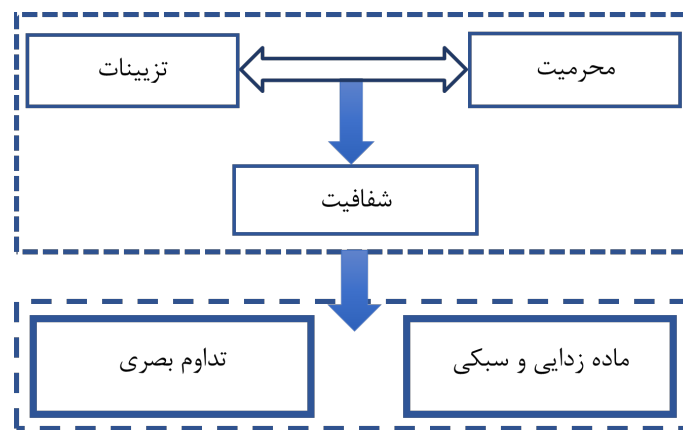
در دوره قاجار اکثر تزیینات مانند سایر هنرها، تحت تاثیر هنر غرب قرار گرفته‌اند که شامل اشکال انتزاعی، اسلیمی و خطایی، نقش‌های گل فرنگی، مناظر طبیعی و شکارگاه‌ها، گل‌دان‌های پر گل و مرغ، تصاویر شاهان و درباریان و شاهزادگان و همچنین نقش‌هایی مانند شیر و خورشید و فرشتگان است. علاوه بر این، تاکید بر جنبه‌های طبیعت‌گرایانه و تزیینات تجملاتی و استفاده از رنگ‌های تند، فضایی سراسر دنیوی و متفاوت نسبت به دوره‌های قبل پدید می‌آورد (Karimian and Ahmadi 2017). تزیینات گیاهی ایرانی و فرنگی در بخش‌هایی مثل: سرستون، سردر و نمای ساختمان به عنوان تزیین، نقش موثری در زیباسازی و جلوه دادن به بنا دارند (Baghsheikhi 2021).

- تزیینات در معماری قاجار: تزیینات یکی از مهم‌ترین و عمده‌ترین اجزاء محیط بصری نماهای ابنیه می‌باشند (Pourjafar and Alavi 2012). تزیینات معماری از ابداعات هنر است و جزء لاینفک معماری ایران محسوب می‌شود. استفاده از آن در طول تاریخ معماری ایران رایج بوده و یکی از موثرترین مولفه‌های وحدت‌بخش به‌شمار می‌رود که تاثیر فراوان آن بر مخاطب همواره آشکار بوده است (Attarian 2017). به عقیده شکل‌گرایان، تزیینات اغلب تنها یک پوشش ظاهری و فاقد هرگونه معنا و مفهوم اجتماعی و فرهنگی عمیق است (Makinejad 2009). از اواخر قرن نوزدهم میلادی بنا به رویکرد معماران ایرانی به برون‌گرایی بنا، توجه به پوسته بیرونی و تزیینات نما قابل مشاهده بود (Kiyani 2014).

خالی و زوج بودن آن‌ها باعث تعادل در دید شده که منجر به کنترل در دید می‌شود (Moomeni 2018). از دیگر تزیینات به‌کار رفته در برخی از این خانه‌ها، استفاده از روزن است. روزن، محفظه‌ای کوچک است که علاوه بر تامین نور، نقش مهمی در تهویه هوا نیز ایفا می‌کند. درواقع، روزن را می‌توان یک دریچه کوچک دانست، که معمولاً در بالای در و گاهی در طرفین آن برای روشنایی بخشیدن و تامین هوای آزاد فضاهای بسته به‌کار می‌رفته است (Nemat Gorgani 2002).

تزیینات نما در خانه‌های مورد بررسی در تبریز که متعلق به عصر قاجار است، شامل ارسی، مقرنس و گچ‌بری‌هایی به‌کار رفته در قالب انواع گل و بوته، طرح‌های اسلیمی، حیوانات و سر انسان می‌باشد. ترکیب آجر و گچ از مصالح مرسوم به‌کار رفته در نمای خانه‌های دوره قاجار تبریز می‌باشد. وجود تنوع در تعداد ستون‌ها، نوع سرستون‌ها، ارتفاع پیشانی ایوان و ارتفاع فخرومدین در حیاط اندرونی و بیرونی از دیگر ویژگی‌های تزییناتی مربوط به خانه‌های قاجار تبریز می‌باشد. تعداد ستون‌ها به‌صورت فرد، باعث جلب توجه به فضای

شکل ۲: مولفه تاثیرگذار در پیوند محرمیت و تزیینات

سنتی ایران معمولاً حیاط بیرونی از کنترل دید بیشتری برخوردار است (Heidari et al. 2019). - حیاط اندرونی خانه: این حیاط اساساً بزرگ است و تناسب آن هماهنگ با اتاق‌هایی است که پیرامونش قرار دارند. این نوع حیاط خصوصی‌ترین حیاط‌های سنتی به‌شمار می‌رود (Yari Borujeni et al. 2018). حیاط اندرونی فضایی خصوصی برای اعضای خانواده که با هم محرم هستند، می‌باشد. این حیاط‌ها دارای گل‌کاری و درخت و همچنین چند کرت کوچک سبزی و تعدادی درخت انگور و میوه می‌باشد تا با محصولات آن‌ها بخشی از نیازهای خانه و خانواده در طی بهار و تابستان و پاییز تامین شود. معمولاً فضاهایی مثل اتاق نشیمن نزدیک این حیاط بوده و چاه آب شرب به همراه تلمبه و حوض کوچک مربوط به حیاط اندرونی می‌باشند (Salimi Moayed 2019, 265-286).

- حیاط بیرونی خانه: مکانی سر باز و واسط بین بخش ورودی و بنای اصلی می‌باشد. افراد پس از عبور از دستگاه ورودی خانه، وارد حیاط بیرونی شده و سپس وارد ساختمان می‌شوند؛ طوری که در خانه‌های دوره قاجار، افراد غریبه، غیر محارم و مهمانان از طریق حضور در حیاط بیرونی، اجازه ورود به داخل خانه را داشتند.

- حیاط در خانه‌های سنتی ایران: از زمانی که بشر خانه‌سازی را آغاز کرد، حیاط، فرمی از ساختار و ساختمان به‌شمار می‌آید (Brid-son 2012). حیاط فضایی محصور و سرسبز است که در فرهنگ دهخدا به معنی صحن، سرای خانه، صحن‌سرای و میان‌سرا می‌باشد. این فضا محیطی زنده و با نشاط است که ارتباط میان بنا و طبیعت را برقرار می‌کند و برای ساماندهی فضاهای مختلف خانه، ایجاد حس مالکیت و حفظ حریم اهمیت بیشتری دارد (Memarian 1994). تحقق مفهوم جدا کردن فضای داخلی و خارجی، که با آداب زندگی خانواده‌های مسلمان همسو است، نوعی پاسخ معمارانه برای میل طبیعی ساکنان به حفظ حریم و حجاب است. این سیاست، در عین حال، احترام و حرمت میهمانان را نیز حفظ می‌کند و با عدم ایجاد اختلال در طول مهمانی، باعث افزایش آرامش روانی در خانواده‌ها می‌شود (Masali 2009). بدین منظور برای حفظ محرمیت هر چه بیشتر در خانه‌های گذشته، معمولاً دو نوع حیاط اندرونی و بیرونی وجود داشته که حیاط اندرونی مخصوص افراد خانواده و محارم و حیاط بیرونی محل حضور غریبه‌ها و مهمان‌ها بوده (Masali 2009). هرچه فضای قابل دید بیشتر باشد، کنترل بصری بیشتر است (Heidari et al. 2019). بنابراین در خانه‌های

۳. جامعه آماری

حیاط‌های یک خانه (اندرونی و بیرونی)، باعث شد بخش زیادی از نمونه‌ها که دوحیاطه نیستند، قابلیت بررسی نداشته باشند. درنهایت با دسترسی به خانه‌های دوحیاطه عصر قاجار، سعی گردید با انتخاب شاخص‌ترین نمونه‌ها، بخش قابل توجهی از آن‌ها مورد بررسی قرار گیرد.

علت انتخاب خانه‌های سنتی قاجار در شهر تبریز مربوط به ولیعهدنشین بودن شهر تبریز در دوره قاجار می‌باشد. زیرا در این دوران، آثار فاخر زیادی به خصوص در حوزه مسکن ساخته شده است. بر اساس هدف پژوهش مبنی بر سنجش ارتباط محرمیت با تزیینات و مقایسه محرمیت در

جدول ۱: معرفی نمونه‌های موردی پژوهش

نام خانه	معرفی	تصاویر
امیر نظام گروسی	این احداث این بنا مربوط به دوره قاجاریه است. این بنا دارای دو حیاط اندرونی در شمال و بیرونی در جنوب زمین می‌باشد. نمای جنوبی ساختمان مرکزی دارای ایوانی مرتفع با ۱۶ ستون که مرکز آن به صورت سنتوری و دارای تزیینات گچی است. جبهه شرقی در بخش اندرونی نیز دارای طاق نمای آجری است (Keynejad and Shirazi 2010).	
بهنام	این ساختمان شامل بخش‌های اندرونی و بیرونی است. بخش بیرونی شامل طنبی (هفت دری)، کله‌ای و اتاق است که در ضلع شمالی حیاط جای گرفته است. طنبی ارسی دار همراه با ایوان ستون دار و تزیینات گچی است. قسمت اندرونی در شمالی‌ترین بخش بنا قرار دارد که اطراف آن اتاق‌هایی ساخته شده است (Shirazi 2010).	
حیدرزاده	خانه حیدرزاده به مساحت ۷۸۹ مترمربع با ابعانی ۴۹۲ مترمربع می‌باشد. این خانه دارای دو حیاط اندرونی و بیرونی در دوره اوایل و اواخر قاجاریه است. نوع معماری این ساختمان تقلیدی از معماری رومی تزاری است. هم‌اکنون از این بنا به عنوان مرکز اطلاع‌رسانی و گردشگری سازمان میراث فرهنگی استفاده می‌شود (Keynejad and Shirazi 2010).	
قدکی	خانه قدکی حدود ۱۶۰ سال پیش ساخته شده و مربوط به اواسط دوره قاجاریه می‌باشد. این خانه دارای اندرونی و بیرونی بوده؛ حیاط اندرونی آن حیاطی کوچک است که بخش داخلی خانه به آن باز می‌شده است. در بخش شمالی بنا، طنبی بزرگ با پنجره‌های ارسی و شیشه‌های رنگی وجود دارد. در جنوب طنبی ایوان ستون دار مرتفعی قرار دارد. نمای ساختمان با طرح‌های متنوع در تزیینات آجری آراسته شده است (Keynejad and Shirazi 2010).	

نام خانه	معرفی	تصاویر
نیکدل	این خانه مربوط به دوره قاجار و متعلق به یکی از خاندان‌های اصیل تبریز است. خانه از جمله‌ی بناهای شاخص معماری ایرانی اسلامی تبریز به‌شمار می‌رود و ۱۵۰۰ متر مربع مساحت دارد. این خانه شامل دو حیاط اندرونی و بیرونی است که حیاط اندرونی در ضلع جنوبی و حیاط بیرونی در ضلع شمالی بنا قرار دارد (Nejad Ebrahimi, 2018).	
حریری	اساس بنیان این خانه به اوایل دوران قاجار برمی‌گردد. خانه در دو طبقه با حیاط بیرونی و اندرونی رو به قبله ساخته شده است. گچ‌بری در قسمت پیشانی بیرونی بنا و پنجره ارسی نیز اشاره نمود (Madhoushian Nejad et al. 2018).	
سرخه‌ای	این خانه مربوط به دوره قاجار واقع در خیابان ثقه الاسلام، نرسیده به درب قدیمی سرخاب قاپوسی واقع شده است. خانه سرخه‌ای شامل بخش‌های اندرونی و بیرونی است و هشتی اصلی آن در ضلع جنوبی است که دسترسی به بخش اندرونی و حیاط آن از طریق حیاط بیرونی امکان‌پذیر است (Keynejad and Shirazi 2010).	

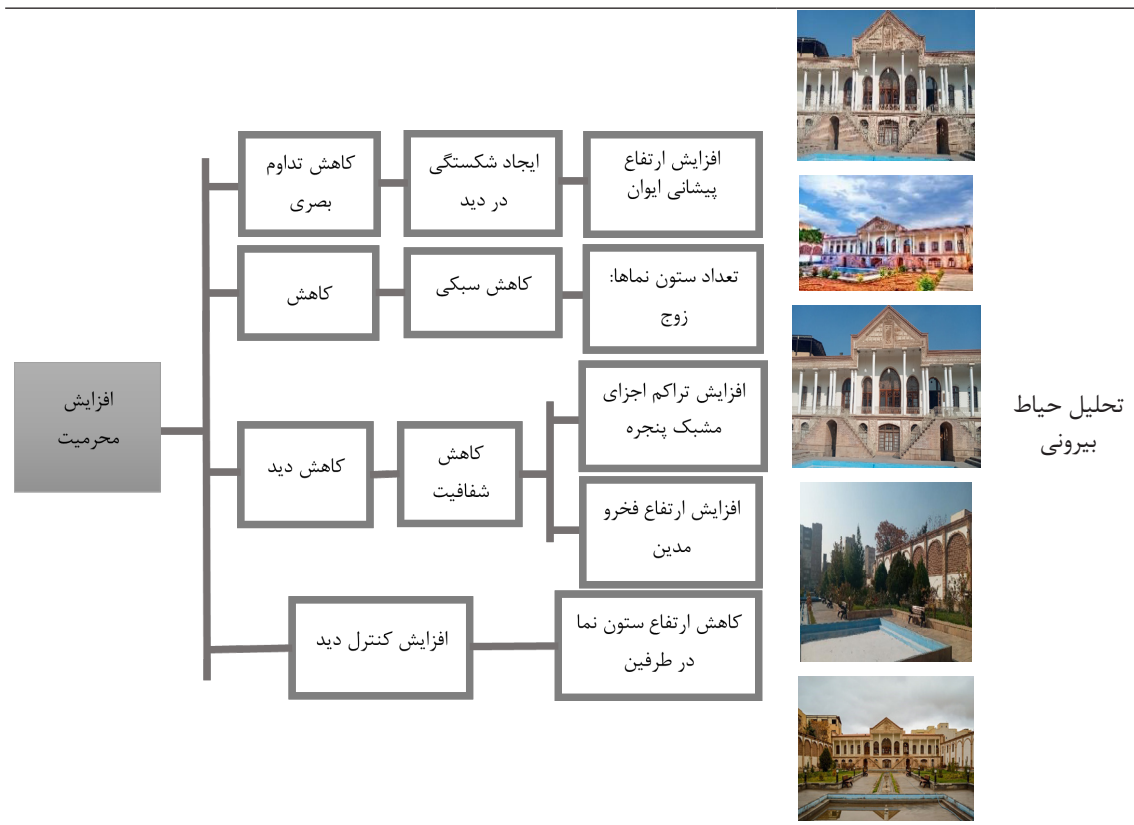
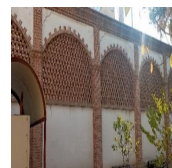
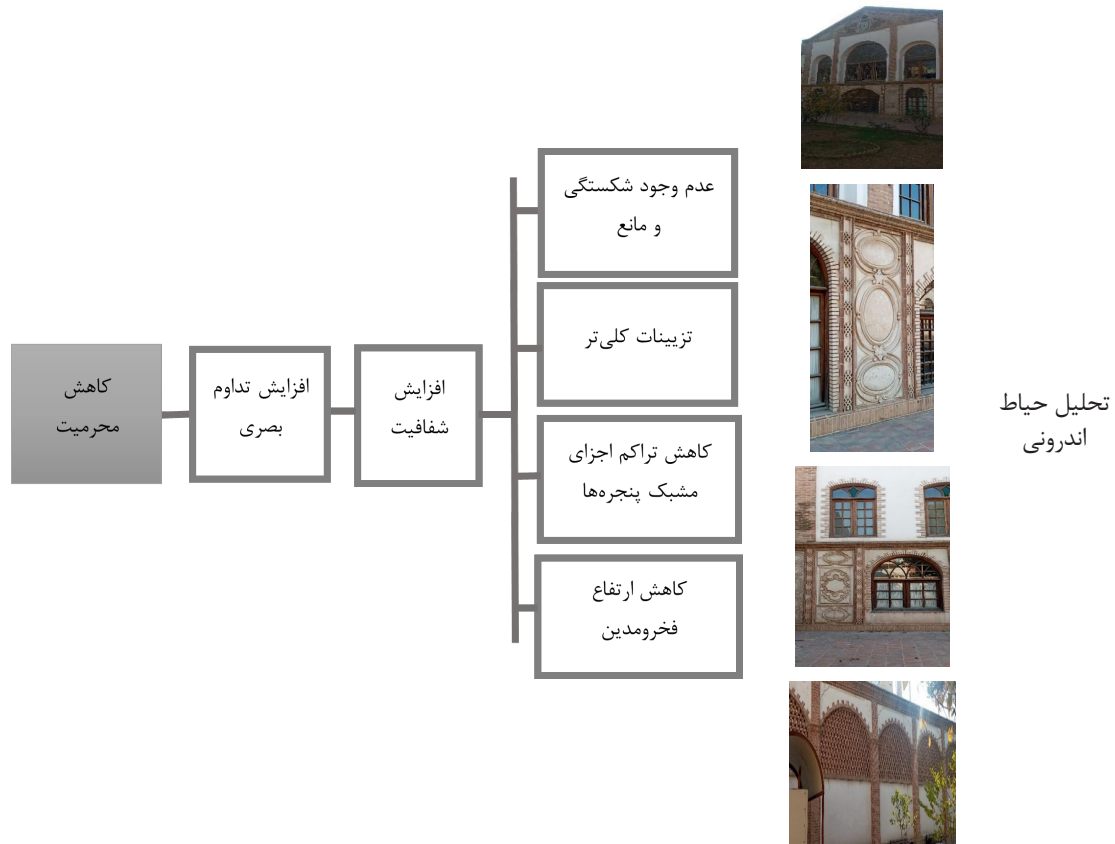
۴. مطالعات و بررسی‌ها

در ادامه تزیینات موجود در هر یک از حیاط‌های اندرونی و بیرونی، نمونه‌های جامعه آماری مورد بررسی قرار

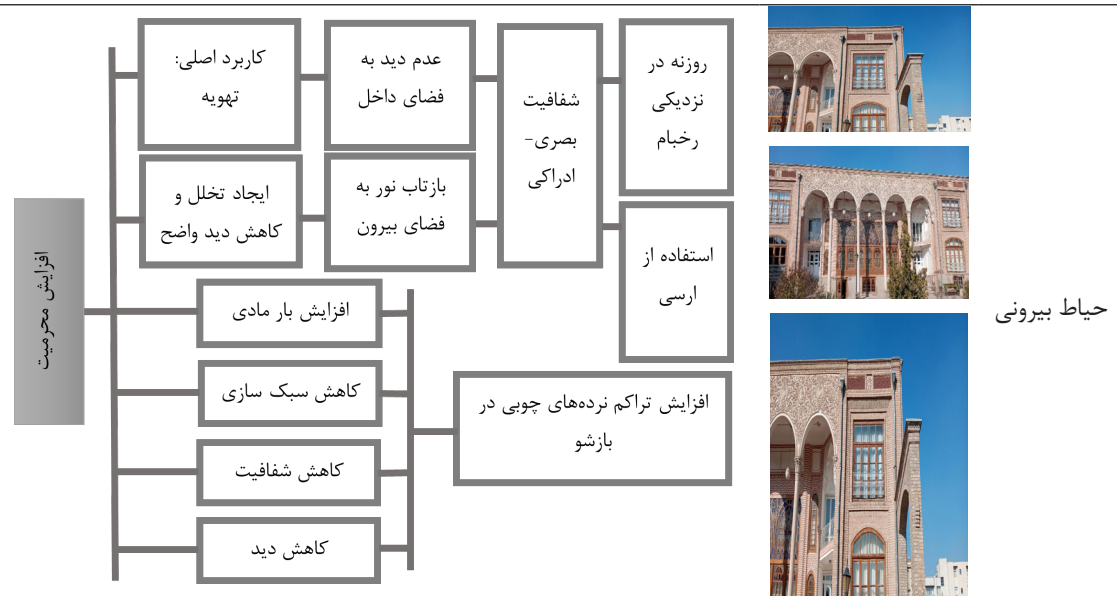
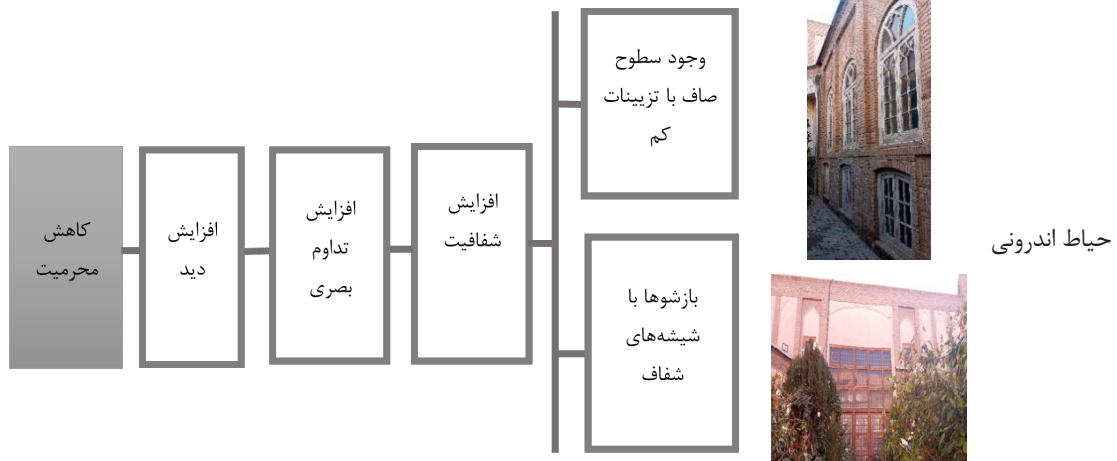
گرفته‌اند؛ تأثیر آن‌ها بر مقوله محرمیت بررسی شد و نتایج آن در جدول ۲ قابل مشاهده است.

جدول ۲: تحليل خانه‌های دو حياطه قاجار تبريز

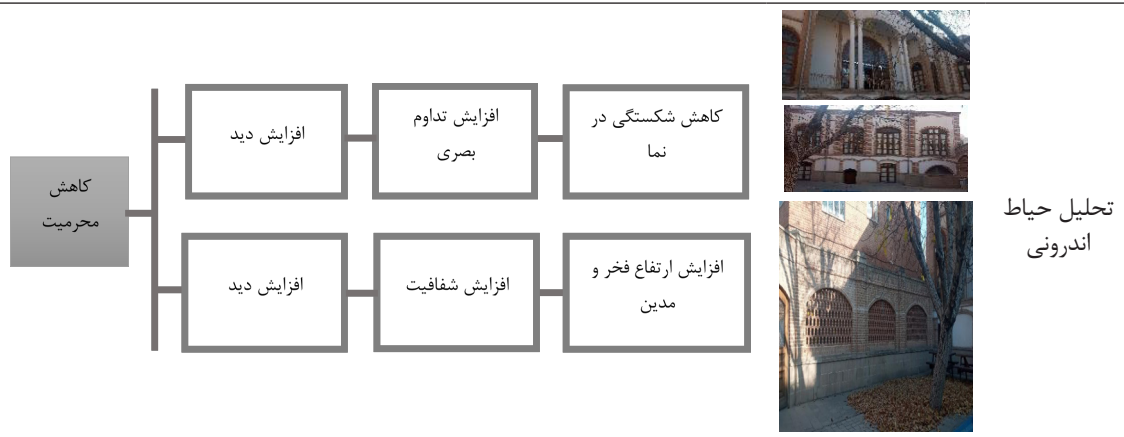
نام خانه‌ها خانه اميرنظام گروسی

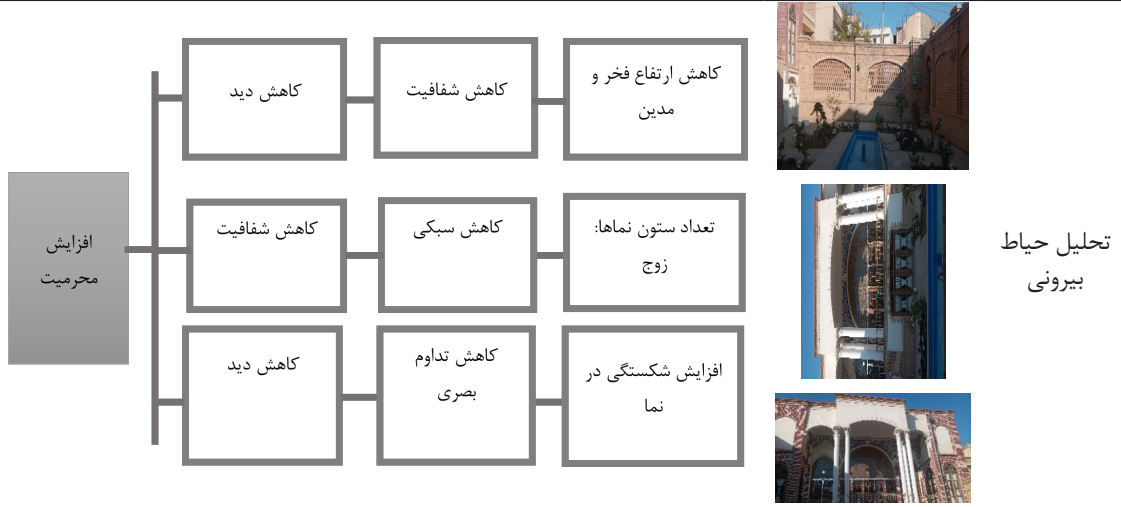
خانه بهنام

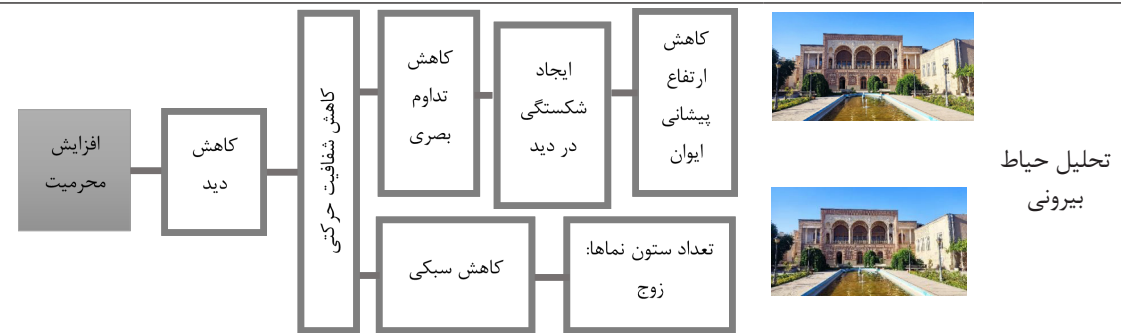
خانه حیدر زاده

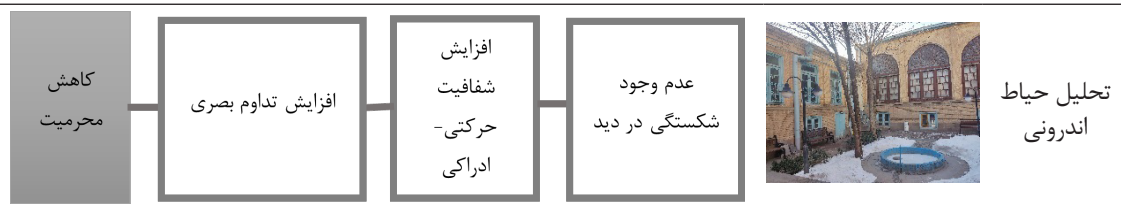
خانه حيدر زاده

خانه قدکي

خانه نيكدل

۵. بحث و تحلیل

با بررسی و مقایسه نماهای دو حیاط اندرونی و بیرونی خانه‌های مورد مطالعه چنین برداشت می‌شود که تزیینات در نمای حیاط بیرونی در جهت کاهش شفافیت بنا و در حیاط اندرونی در جهت افزایش شفافیت بنا عمل کرده است؛ که علت آن را می‌توان به وجود تفاوت در نوع استفاده از کاربری حیاط بیرونی و اندرونی مرتبط دانست؛ بدین‌گونه که حیاط بیرونی معمولاً محل تردد مهمانان و مردهای غریبه بوده است در حالی که از حیاط اندرونی، خانم خانه، فرزندان و در کل محارم آن خانه رفت‌وآمد می‌کردند. در نمای حیاط‌های بیرونی خانه‌های مذکور، کاهش ارتفاع پیشانی ایوان، وجود گوشواره در طرفین نما، تزیینات گچبری برجسته در نما، عقب‌نشینی پنجره‌ها به سمت داخل، متراکم بودن اجزای مشبک پنجره‌ها، افزایش ارتفاع فخرم‌دین، قرارگیری ارسی در مرکز نمای بیرونی بنا، منجر به ایجاد شکستگی در نما، افزایش بار مادی و کاهش سبک‌سازی، به وجود آمدن سایه و در پی آن کاهش تداوم بصری شده است که این امر منجر به افزایش محرمیت می‌شود. همچنین وجود ستون‌ها با تعداد زوج منجر به عدم توجه به فضای خالی شده که به دنبال آن، شفافیت بصری کاهش یافته و در نهایت افزایش محرمیت رخ می‌دهد. در حالی که نمای حیاط‌های اندرونی دارای سطوح نسبتاً صاف (دارای شکستگی کم)، بازشویایی با شیشه‌های شفاف و ارتفاع نسبتاً کم پنجره‌ها از حیاط بوده که باعث افزایش شفافیت در نما شده است؛ این امر منجر به افزایش تداوم بصری، تأمین دید راحت‌تر به فضای داخل و در نهایت کاهش محرمیت می‌شود. حاصل پژوهش حاضر وجود تزیینات بیش‌تر در نمای حیاط بیرونی را عاملی برای ایجاد و حفظ محرمیت بیش‌تر ساکنین خانه تلقی کرده که می‌تواند بیانگر اهمیت کنترل محرمیت در جداره حیاط بیرونی در خانه‌ها باشد.

این موارد با نتایج تحقیقات پیشین که تأمین محرمیت در حیاط اندرونی را برجسته‌تر می‌داند (Darugari 2021) و تزیینات نمای حیاط بیرونی را کم‌رنگ‌تر می‌پندارند (Momeni and Naseri 2015) متفاوت است.

۶. نتیجه‌گیری

یکی از مهم‌ترین مفاهیم حاصل از اصول و ارزش‌های اسلامی، مسئله محرمیت است که به بهترین وجه در کالبد خانه‌های سنتی ایرانی در دوره اسلامی نمود یافته است. از مهم‌ترین مولفه‌های موثر در محرمیت، شفافیت می‌باشد که تجلی آن تا قبل از دوره قاجار و بعد از آن تفاوت بسیاری کرده و الگو میانی آن تغییر یافته است. با توجه به دو حیاطه بودن بناها و وجود تفاوت در نمای بنا در دو حیاط اندرونی و بیرونی، الگوی محرمیت در قالب تزیینات بیان شده است. به گونه‌ای که با بررسی تزیینات کار شده بر روی نماهای حیاط اندرونی و بیرونی، چنین نتیجه‌گیری شده که تزیینات به‌کار رفته در نمای بنا در حیاط بیرونی موثرتر از تزیینات نمای بنا در حیاط اندرونی در کنترل دید می‌باشد. بنابراین وجود تزیینات کم‌تر و شفافیت بیش‌تر در حیاط اندرونی حاکی از کم اهمیت بودن مسئله محرمیت و ایجاد حریمی امن برای زنان و کودکان خانه محسوب می‌شود. درحالی که در حیاط بیرونی برای تأمین محرمیت بیش‌تر، تزیینات علاوه بر جنبه زیبایی، از نظر حفظ حریم برای افراد داخل خانه نیز به کار برده شده‌اند. در خانه‌های مورد بررسی نیز با مقایسه دو نمای حیاط اندرونی و بیرونی می‌توان چنین برداشت کرد که وجود برخی عناصر مانند مقرنس و یا ارتفاع پیشانی ایوان، ارتفاع ستون‌ها، نوع پنجره، ارتفاع پنجره از حیاط، تزیینات به‌کار رفته در چارچوب و همچنین شیشه مورد استفاده در آن را می‌توان عواملی موثر در حفظ محرمیت خانه‌های دوره قاجار در تبریز نام

را در فضای معماری سکونتگاه‌های معاصر مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

برد. در آخر برای تحقیق‌های آتی پیشنهاد می‌شود به بررسی دقیق‌تر خانه‌های دوره قاجار پرداخته و در مورد چگونگی کاربری اصول به‌دست آمده در پژوهش حاضر

تشکر و قدردانی

این مقاله هیچ حامی مالی و معنوی نداشته است.

تعارض منافع

این مقاله فاقد هرگونه تعارض منافی است.

تأییدیه اخلاقی

نویسندگان متعهد می‌شوند که کلیه اصول اخلاقی انتشار اثر علمی را براساس اصول اخلاقی COPE رعایت کرده‌اند و در صورت احراز هر یک از موارد تخطی از اصول اخلاقی، حتی پس از انتشار مقاله، حق حذف مقاله و پیگیری مورد را به مجله می‌دهند.

درصد مشارکت

نویسندگان اعلام می‌دارند به‌طور مستقیم در مراحل انجام پژوهش و نگارش مقاله مشارکت فعال داشته‌اند. نویسنده اول نگارش تحقیق و نویسنده دوم و سوم و چهارم روش تحقیق و بازبینی پژوهش را عهده‌دار بوده‌اند.

پی‌نوشت

1. Al-Kudmani
2. Gidion

فهرست منابع

- Alizadeh, Hooshmand, Kayoumars Irandoost, Kyoumars Habibi, and Mohamad Bashir Robati. 2014. "The Concept of Privacy and Space in Islamic cities". *Journal of Researches in Islamic Architecture* 2(1) :67-80. <https://www.iust.ac.ir/jria/article-1-145-fa.html&sw=%D9%81%D8%B6%D8%A7>. [in Persian]
- Attarian, Koorosh, Kourosh Momeni, and Maryam Bigdeli. 2017. "Recognition of Architectural Features of Samimi's House in Ramhormoz City". *Iranian Architecture and Urbanism* (13): 63-75. <https://doi.org/10.30475/isau.2018.62048>. [in Persian]
- Babaiyan, Mohammadreza, Hossein Soltanzadeh, and Masoud Sharikzade. 2011. "An Introduction to the Concept and Types of Transparency in Contemporary Western Art and Architecture". *Journal of Iranian Architecture and Urbanism* 2(2): 5-16. <https://doi.org/10.30475/isau.2011.61942>. [in Persian]
- Baghsheikhi, Milad. 2021. "Study of Exterior Façade Decorations Qajar Buildings of Kashan City". *Archaeological Research of Iran* 11(30): 223-247. <https://doi.org/10.22084/nbsh.2020.20166.2019>. [in Persian]
- Darougari, Parisa. 2021. "The concept of the courtyard in organizing the spaces of Qajar houses in Tehran". *Architectural Studies* 3(17): 40-51. <http://noo.rs/zAGFJ>. [in Persian]
- Diba, Darab. 1999. "Inspiration and understanding of the fundamental concepts of Iranian architecture". *Architecture and Culture* 1(1): 45-61. [in Persian]
- Dorri, Ali, and Gholamreza Talischi. 2017. "Explaining the Transparency of the Spatial Structure of Iranian Architecture in the Safavid era". *Journal of Studies On Iranian - Islamic City* 7(27): 41-50. <https://www.magiran.com/p1745945>. [in Persian]
- Gharebagloo, Minoo, and Yahya Jamali. 2022. "Investigating the extent and manner of observing privacy in architecture and urban planning from the perspective of Shiite Islamic jurisprudence (Case study: Khan neighborhood of Yazd)". *Studies in Islamic jurisprudence and fundamentals of law* 15(44): 95-124. <https://doi.org/10.22034/fvh.2021.10008.1315>. [in Persian]
- Gholami Roostam, Nasim, MohammadReza Bemanian, and Mojtaba Ansar. 2015. "Gestalt in Designing Plan of Iranian Garden". *Scientific Quarterly Journal Glory of Art* 7(13): 63-72. <https://doi.org/10.22051/jjh.2015.1937>. [in Persian]
- Goodarzi, Morteza. 2009. *The Mirror of imagination: A Study and Analysis of Architectural Decoration of the Qajar Period*. Tehran: Sureh Mehr. [in Persian]
- Hakim, Besim Selim Arabic. 2011. *Islamic cities: Principles of Urban Planning and Construction*. Translated by: Aref Aqomi Moghadam, Mohammad Hossein MalekAhmadi. Tehran: Culture and Islamic Guidance (Printing and Publishing).
- Hashemi Toghroljerdi, Seyyed Majid, Maziar Asefi, and Mozafar Mohajeri. 2017. Extensibility of Man-made Space by Innovation about Space opening in Kerman Traditional House. *Researches in Islamic Architecture* 5(14): 4-20. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-691-fa.html>. [in Persian]
- Hashemi Zarajabad, Hassan, Ali Zarei, and Abed Taqvi. 2014. "Introversion and Reflection of the Principle Of Privacy in Iranian- Islamic Architecture". *Research paper on Greater Khorasan* 5(17). https://jgk.imamreza.ac.ir/article_137735.html. [in Persian]
- Hayaty, Hamed, Ahmad Aminpour, and Ramin Madan. 2017. "The Effect of the Principle of Women's Privacy on The Architecture Of Iranian Houses, Based On Islamic Teachings". *Journal of Woman Cultural Psychology* 8(32): 47-61. https://journals.iau.ir/article_534495.html?lang=en. [in Persian]
- Heidari, Aliakbar, Yaghub Peyvaestegar, Sara Mohebinejad, and Maryam Kiyae. 2019. "Evaluation the Methods of Confidentiality in Three Peymoon of Large, Small and Breakin the Articulation of Iranian-Islamic Housing Using Space Syntax Techniques". *Scientific Journal of Maremat & Me'mari-e Iran (quarterly)* 8(16): 51-68. <http://mmi.aui.ac.ir/article-1-467-fa.html>. [in Persian]
- Karimian, Hassan, and Abasali Ahmadi. 2017. "Typology of Rural Home Decorations of Esfahan in Qajarid Era". *Negareh Journal* 12(41): 67-79. <https://doi.org/10.22070/negareh.2017.487>. [in Persian]
- Keynejad, Mohammad Ali, and Mohammad Reza Shirazi. 2010. *Old houses of Tabriz*. Tabriz University of Islamic Art. [in Persian]
- Kulaini, Muhammad ibn Yaqub. 1986. *Sufficient Principles*. Translated by: Seyyed Javad Mostafavi. Tehran: Islamic. [in Persian]
- Madhoushian Nejad, Mohammad, Mohammad Ali Haddadian, and Mahdi Razani. 2018. "A Comparative Study of Mural Paintings in the Main Halls of Qavam-ol-Dowlah House in Tehran and Houses of Hariri in Tabriz". *Journal of Islamic Crafts* 2(1): 36-51. <http://jih-tabriziau.ir/article-1-21-fa.html>. [in Persian]
- Makinejad, Mehdi. 2017. *History of Iranian Art in the Islamic Period: Architectural Decorations*. Tehran. Samt. [in Persian]
- Masali, Sedighe. 2009. "Hidden Plan the Consequence of Religious beliefs in Traditional Desert House of Iran". *Fine Arts Journal* 37(0). <https://www.magiran.com/p609443>. [in Persian]

- Mirmiran, Hadi. 1998. A journey from matter to spirit. Architecture and Urban Planning. [in Persian]
- Moomeni, Korush. 2018. "The Comparison between the Transparency Principle in the Form and Design of Safavid and Qajar Homes in Isfahan". *Islamic Architecture* 6(1): 22-42. [in Persian]
- Momeni, Kourosh, and Neda Naseri. 2015. "Examining the tools and methods of creating privacy in the house of Zeinat al-Molk, Shiraz, in accordance with Islamic verses and narrations". *Islamic Architecture Research* 3(4): 18-35. <https://sid.ir/paper/248364/fa>. [in Persian]
- Momeni, Kourosh, Koroosh Attarian, Mohammad Didehban, and Maryam Vesal. 2019. "Privacy in Architecture of Dezful Houses (Case Study: Qajar Era)". *Scientific Quarterly journal of Art Glory* 10(2): 79-92. <https://doi.org/10.22051/jjh.2017.8722.1173>. [in Persian]
- Nemat Gorgani, Umm Al-Baneen. 2002. "The Background of Light in Architecture and Lighting Devices in Islamic Art of Iran". *Athar* 24(35): 316-323. <http://journal.richt.ir/athar/article-1-267-fa.html>. [in Persian]
- Noghrekar, Abdolhamid. 2009. *An Introduction to Islamic Identity in Architecture*. Tehran: Payam Sima Design and Publishing Company. [in Persian]
- Noghrekar, Abdolhamid. 2014. *Human Perceptual Interaction with Spatial-Geometric Ideas in Architecture*. Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- Pourjafar, Mohammad Reza, and Maryam Alavi. 2012. "Compatibility or Incompatibility Criteria of Visual Environment with Humans Eye Mechanism According to Achievements of Videoecology". *Journal of Iranian Architecture and urbanism* (4): 5-18.
- Saadat, Davud, Iraj Etesam, Mostafa Mokhtabad Amrai, and Mohammad Javad Mahdavejad. 2017. "Explain Concept of Transparency in Terms of Modern, Postmodern and Evaluating that in Islamic Iranian Architecture". *Journal of Researches in Islamic Architecture* 5(2): 75-90. <http://jria.iust.ac.ir/article-1-766-fa.html>. [in Persian]
- Salimi Moayed, Salim. 2020. Architecture and culture of indigenous settlement in the city of Bahar- Part Two (Inner courtyard, backyard and their components). *Athar* 40(4): 265-283. <https://journal.richt.ir/article-2-508-fa.html>. [in persian]
- Saussure, Ferdinando. 1999. *General linguistics lessons*. Translated by Nazila Khalkhali. Tehran: Farzan rooz. [in Persian]
- Sarrafzadeh, Ahmad, Mohammad Didehban, and Behzad Vasigh. 2020. "Classification and functional roots of the Geometric patterns in the ornaments of traditional houses in Dezful based on Viktor method". *Soffeh* 30(88): 27-42. <https://doi.org/10.29252/soffeh.30.1.27>. [in Persian]
- Seyfian, Mohammad Kazaem, and Mohammad Reza Mahmoodi. 2007. "Privacy in Traditional Architecture of Iran". *Hoviatshahr* 1(1): 3-14. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.17359562.1386.1.1.1.3>. [in Persian]
- Zomarshidi, Hossein, and Ali Sadeghi Habibabad. 2018. "Brick and Art of Brickwork since Ancient times to Now". *Journal of Studies On Iranian - Islamic City* 9(33): 5-18. <https://www.magiran.com/p1949571>. [in Persian]

نحوه ارجاع به این مقاله

پاشائی اصل، مائده، عارف منادی، آزیتا بلالی اسکویی، و یحیی جمالی. ۱۴۰۴. تأثیر تزیینات نما بر ایجاد محرمیت بصری در حیاط‌های اندرونی و بیرونی خانه‌های قاجار تبریز. نشریه معماری و شهرسازی آرمان شهر ۱۸(۵۱): ۷۳-۵۹.

DOI: 10.22034/AAUD.2024.380543.2754

URL: https://www.armanshahrjournal.com/article_228127.html

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Armanshahr Architecture & Urban Development Journal. This is an open- access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License.

<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

